

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2021. – Т. 43. – С. 146-157
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.146-157

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2021. – Volume. 43. – pp. 146-157
DOI: 10.31861/mhpi2021.43.146-157

УДК 323.28

© Антон Бадер¹

Силові структури в реалізації внутрішнього збройного насилля: репресії та терор у практиці функціонування політичних систем

Аналізується практика застосування силових структур у реалізації репресій й терору та досвід запобігання цим видам збройного насилля за різних політичних систем сучасності. Встановлено, що в політичних системах з ліберально-демократичними режимами цей елементи здійснення влади повністю відсутній, оскільки реалізується недопущення силовиків до політичного процесу та громадський контроль за їхньою діяльністю. Констатується, що за системи з тоталітарним режимом репресії та терор є невід'ємним елементом функціонування держави, та використовуються в усіх сферах життя суспільства. Зазначається, що в політичних системах з авторитарним режимом терор не застосовується, а репресії не є основним інструментом панування. Підкреслено, що будова системи з кланово-олігархічним політичним режимом створює потенційні можливості для застосуванні репресій. Однак їх широке використання блокується елементами фасадної демократії, які експлуатуються економіко-політичними групами в конкуренції за центральну владу.

Ключові слова: силові структури, репресії та терор, внутрішнє збройне насилля, політичні системи.

Power Structures in the Implementation of Internal Armed Violence: Repression and Terror in the Political Systems Practice

The practice of using force and law structures in the implementation of repression and terror and the experience of preventing these types of armed violence in different political systems of today are analyzed. The categories “power structures”, “armed violence”, “repression and terror” were defined. It is revealed that in today's essential understanding repression and terror were first used as one of the force tools for stabilizing socio-political processes within the revolutions of the mid-seventeenth - early twentieth centuries and a series of post-revolutionary civil wars and coups d'etat. It is stated that upon completion of the processes of the modern world system formation, which according to I. Wallerstein operates on the basis of market mechanisms, provides for the presence of central, semi-peripheral and peripheral zones with fundamentally different economic potential. The possibility of using repression and terror became directly dependent on the political structure existing in a given country.

It is noted that in the liberal-democratic political systems typical of the center of today's world economy, repression and terror as elements of power are completely absent, as it prevents the security forces from entering the political process and public control over their activities. Under the semi-peripheral totalitarian system, the analyzed types of armed violence are an integral part of the state functioning and are used in all social spheres. In authoritarian political systems, typical for the semi-periphery and the periphery, terror is not used, and repression is not the main instrument of domination which is used exactly for political purposes. The structure of the clan-oligarchic system, widespread in the semi-peripheral zone, creates potential opportunities for repression. However, their widespread

¹ Доктор політичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Україна. E-mail: bader@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0002-3670-5753>.

usage is blocked by elements of facade democracy, which are exploited by economic and political groups in competition with the central government.

Keywords: force and law structures, repression and terror, internal armed violence, political systems.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сьогоднішньому етапі розвитку людства очевидними стали розбалансованості світової політичної системи та суттєве зниження її ефективності. Наслідком зазначеного є вагоме зростання кількості випадків як зовнішнього, так і внутрішнього збройного насилля. Окрім того, характерною тенденцією сучасного світу є послідовне нівелювання ролі та можливостей держави у забезпеченні безпеки та матеріального благополуччя громадян. Ці функції поступово перебирають на себе різноманітні позадержавні суб'єкти – транснаціональні корпорації, релігійні общини, етнокультурні групи, локальні об'єднання, злочинні синдикати тощо, які, з метою реалізації власних інтересів, почали досить активно застосовувати приватні збройні формування. За вказаних умов цілком ймовірно є перспектива посилення ролі силових структур та застосування їх задля реалізації репресій і терору як інструментів стабілізації суспільно-політичної ситуації в державі. Зазначене актуалізує необхідність вивчення місця силових структур у реалізації репресій та терору, а також досвіду запобігання цим видам збройного насилля.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Збройним насиллям, як інструментом впливу на політичний процес цікавились дослідники з античних часів. Зокрема, намагались осмислити вказану проблему Геракліт, Демокрит, Платон та Аристотель. Приділяли увагу цьому аспекту політики й мислителі періоду Відродження та Нового часу. Серед них, у першу чергу, слід назвати Н. Макіавеллі, Т. Гоббса та І. Канта. Практику застосування репресій й терору в постреволюційному процесі вивчали К. Маркс та Ф. Енгельс, Л. Троцький, М. Бухарін та В. Ленін. Окремі аспекти заявленої теми розкриті у сучасній науковій літературі. Так, Х. Аренд (1963) й В. Парето (2007) розглядали репресії й терор як інструменти постконфліктної стабілізації суспільно-політичної ситуації. Пов'язаність з репресіями та терором державного перевороту й громадянської війни вивчали О. Меженська (2017) та С. Вовк (2017). Досліджував репресії у тоталітарних політичних системах соціалістичного типу І. Чуканов (2013), а моделі використання силових структур у політичному процесі за недемократичних політичних систем – В. Смолянук (2002), І. Ільницька (2008) та Н. Череміскіна (2002).

Формулювання мети та завдань статті. Центральною метою статті виступає аналіз практики застосування силових структур у реалізації репресій й терору та вивчення досвіду запобігання цим видам збройного насилля за різних політичних систем сучасності. Відповідно до поставленої мети визначені основні завдання статті: уточнити сутність категорій «силкові структури», «збройне насилля», «репресії й терор»; виявити період, з якого репресії та терор починають застосовуватись у внутрішньополітичній сфері; дослідити логіку застосування та/або механізм протидії використанню силових структур у реалізації репресій і терору в політичних системах з ліберально-демократичними, тоталітарними, авторитарними та кланово-олігархічними режимами.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, наповненість категорії «силкові структури» є цілком очевидною, до них слід віднести збройні сили, органи безпеки, правоохоронні органи тощо. Підкреслимо, що ми маємо на увазі саме державні установи, оскільки громадські об'єднання, політичні партії та інші недержавні елементи політичної системи офіційно не мають права створювати та використовувати у своїй діяльності збройні формування. Додамо, що аналізовані інституції є невід'ємними елементами механізму держави. Своєю чергою, механізм держави – це сукупність органів, установ, підприємств тощо, за посередництвом яких на практиці виконуються задачі та функції держави. Силкові структури виконують одну з основних та постійних функцій держави – забезпечують зовнішній та внутрішній суверенітет, правопорядок та захист суспільного устрою від дестабілізації та деструкції².

Найбільш інформативне визначення збройного насилля дав, на наш погляд, Р. Файзрахманінов. Автор розуміє аналізований феномен як особливий засіб та метод соціально-політичного протидіювання, граничний, найбільш жорсткий, ступінь примусу супротивної

² Марчук В. П. (уклад.), (2003), *Словничок юридичних термінів*, МАУП, Київ, с. 45.

сторони та підпорядкування її своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування³.

Уважаємо, що в контексті нашого дослідження необхідними є ще декілька тез указанного автора, які деталізують сутність феномену збройне насилля. Отже, по-перше, «...збройне насилля акумулює в собі здатність держави як основного соціально-політичного інституту і її можливість ставити перед суспільством складні завдання й вирішувати найбільш важливі. Першочерговими серед них стають ті, що пов'язані із забезпеченням державного суверенітету й національної безпеки»⁴. По-друге, «...простежується прямий та безпосередній зв'язок між державним суверенітетом та збройним насиллям. Допустимість останнього й (або) нездатність держави подолати негативні наслідки, викликані його застосуванням, свідчать про недостатню самостійність, незалежність державної влади»⁵. На наш погляд, ці положення дозволяють класифікувати збройне насилля. Як відомо, суверенітет, без якого не може функціонувати жодна політична система, поділяється на внутрішній та зовнішній. А, отже, й збройне насилля можна поділити на два великі види – внутрішнє та зовнішнє. Очевидно, що репресії та терор слід віднести до групи внутрішніх видів.

У сучасних роботах внутрішньосистемне збройне насилля дослідники, як правило, поділяють на види, що передбачають його спрямованість від громадян на представників державних структур – бунт, повстання, громадянська війна тощо. Виникає вагоме запитання: чи існують види внутрішньосистемного збройного насилля, що спрямовуються від органів влади та мають на меті підтримку функціонування політичної системи? Вирішуючи це питання, необхідно врахувати ключові характеристики феномену збройного насилля. Збройне насилля – це різновид політичного насилля, отже, з нього слід вилучити всі форми застосування зброї, спрямованні на забезпечення правопорядку. Проте наголосимо, що грань між підтримкою правопорядку та застосуванням силових структур з метою усунення опозиції є часто досить розмитою⁶.

Однак, на даному етапі нашого дослідження питання стоїть у іншій площині. Ще раз наголосимо, що види збройного насилля, спрямовані на вплив чи зміну державної влади, дістали свої визначення в науковій літературі. Питання в тому, чи є його форми, що використовуються державними органами? Вважаємо, що у поставленій проблемі виявляється очевидна пов'язаність із політичним режимом та практикою функціонування силових структур. Так, в демократичних країнах застосування державним апаратом подібних видів збройного насилля виключено через різноманітні механізми громадського контролю, які ми проаналізуємо нижче. Своєю чергою, досвід ХХ ст. засвідчує, що за недемократичного режиму збройне насилля широко використовується владою, є невід'ємним елементом механізму функціонування політичної системи та носить, на нашу думку, назву репресії і терор⁷.

На основі поданого матеріалу стає зрозумілим, що репресії та терор є найбільш пов'язаними з силовими структурами видами збройного насилля. Щодо їх дефініцій зазначимо, що поширеним визначенням репресій є – застосування збройних сил урядовими або формально організованими структурами проти неорганізованих цивільних осіб⁸. На відміну від репресій, терор має масовий та демонстративний характер⁹.

Проведений аналіз надає можливості стверджувати, що у сьогоденні сутнісному розумінні досліджувані види збройного насилля вперше почали застосовувати як один із силових

³ Файзрахманов Р. Х. (2011), «Вооруженное насилие как политико-правовая категория: сущность и основные признаки», *Бизнес, менеджмент, право*, № 1 (23), с. 149.

⁴ Там само, с. 149.

⁵ Файзрахманов Р. Х. (2011), «Государственный суверенитет и вооруженное насилие в условиях современной глобализации (теоретико-правовые и политологические аспекты)», *Российский юридический журнал*, № 2. с. 50.

⁶ Бадер А. В. (2020), «Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз», *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, Вип. 153. с. 410.

⁷ Bader A. (2020), «Repressions as a type of international political armed violence», *Slovak international scientific journal*, №38. Vol. 1. p. 52

⁸ Дейвіс Я. (ред.) (2016), *СППРІ 2015: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*, пер. з англ. Шангіна Л. (гол. ред. укр. вид.), Заповіт, Київ, с. 126.

⁹ Меженська О. В., Вовк С. О. (2017), *Державний переворот: насильницький спосіб переформатування влади*, ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», Старобільськ, с. 142.

інструментів стабілізації суспільно-політичних процесів у межах революцій середини XVII – початку XX ст. та низки постреволюційних громадянських війн й державних переворотів. Одними з найжорстокіших були репресії та терор під час Французької та Російської революцій, зокрема, періоду якобінської диктатури та червоного терору відповідно¹⁰. На необхідності застосування репресій та терору в постреволюційному впровадженні нових соціально-політичних систем наголошували К. Маркс та Ф. Енгельс¹¹, Л. Троцький¹², М. Бухарін¹³ та В. Ленін, який, окрім того, надавав й численні рекомендації щодо реалізації політики терору на практиці¹⁴. Так, він зазначав, що «суд повинен не усувати терор..., а обґрунтовано узаконити його...»¹⁵.

С. Вовк період репресій й терору визначає одним із етапів перебігу громадянської війни¹⁶. Окрім того, дослідниця наводить важливу з точки зору розуміння місця силових структур в аналізованому процесі тезу: «Оскільки надзвичайні органи відіграють вирішальну роль у застосуванні насилля з боку державних інститутів протиборчих сторін, то їхніми основними рисами під час громадянської війни стають: стрімкий розвиток і видозмінювання залежно від ступеня ескалації збройного протистояння; виконання репресивної функції; здійснення помсти політичним супротивникам; діяльність не на правовій основі, а, здебільшого, показово й демонстративно; здійснення виховних і пропагандистських дій серед так званих «груп нейтрального населення»; наявність свого специфічного бачення справедливості й гуманності»¹⁷.

Загалом розуміння репресій і терору як інструменту постконфліктної стабілізації суспільно-політичної ситуації є досить розповсюдженим в науковій літературі. Зокрема, В. Парето, розглядаючи революцію та громадянську війну як силову ротацію еліт, зазначав, що це обов'язково супроводжується численними людськими жертвами як під час збройного протистояння, так і в межах масових репресій протягом конфлікту та після нього¹⁸. На думку Х. Аренд, терор після громадянської війни, розрахований, у першу чергу, не на опонентів, а на соціальні групи, які становлять основу частину суспільства¹⁹. Отже, автор переконує, що цей феномен не є інструментом знищення опозиції, а використовується для формування покори в більшості населення держави після широкомасштабного внутрішнього збройного насилля.

Пов'язаність державного перевороту з репресіями та терором, що реалізуються силовими структурами, розкриває наступна теза О. Меженської та С. Вовк: «Після державних переворотів політичні сили часто вдаються до застосування репресивних методів утвердження своєї волі, які можуть створювати загрозу політиці діючої (нової) влади, їхніх родичів, друзів, союзників, однодумців; мають на меті вплив на поведінку політичного суперника, паралізувати його волю до дії, змусити його відмовитись від продовження боротьби на не вигідних для нього умовах. Уважається, що репресіями можна називати будь-які насильницькі дії незалежно від їхньої законності й моральної виправданості органів державної влади, спрямовані на придушення волі опонентів та створення видимості політичної стабільності. Репресії мають більше інструментальний, ніж демонстративний характер, що й відрізняє їх від терору. Коли ж репресії стають масовими, а кількість жертв стає значною, то мова може йти про політику терору»²⁰.

По завершенню процесів становлення сучасної світ-системи, яка за І. Валлерстайном функціонує на основі ринкових механізмів, передбачає наявність центральної, напівпериферійної та

¹⁰ Чуканов І. А. (2013), «Репрессии как одна из краеугольных основ тоталитарного строя социалистического толка», *Симбирский научный вестник*, №1 (11). с. 79-83.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. (1962), *Сочинения: в 50 т.*, Госполитиздат, Москва, Т. 28. 1852-1855. с. 490-491.

¹² Фролов Н. С. (1999), *Трагедия народа*, Память, Казань, с. 14.

¹³ Бушков А. А. (2004), *Сталин. Красный монарх*, Нева, Санкт-Петербург, с. 335.

¹⁴ Чуканов І. А. (2013), «Репрессии как одна из краеугольных основ тоталитарного строя социалистического толка», *Симбирский научный вестник*, №1 (11). с. 83.

¹⁵ Ленин В. И. (1970), «Дополнения к проекту вводного закона к уголовному кодексу РСФСР и письма Д. И. Курскому», *Полное собрание сочинений*, Т. 45. с. 189.

¹⁶ Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: тенеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, с. 48.

¹⁷ Там само, с. 235.

¹⁸ Парето В. (2007), *Компендиум по общей социологии*, ГУ ВШЭ, Москва, 511 с.

¹⁹ Арендт Х. (1963), *О революции*, за адресою : www.bibikhin.ru/o_revolutsii. (дата звернення: 22.02.2021).

²⁰ Меженська О. В., Вовк С. О. (2017), *Державний переворот: насильницький спосіб перереформування влади*, ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», Старобільськ, с. 142.

периферійної зон з принципово різним економічним потенціалом²¹, можливість використання репресії та терору, стала напряму залежати від політичної конструкції, наявної в тій чи тій країні. У державах центру, на основі значного об'єму вільних коштів, досить високого рівня життя більшості населення та часткової допущеності громадян до прийняття владних рішень, стабільно функціонують політичні системи з ліберально-демократичними режимами. В подібних конструкціях вибудовані ефективні механізми запобігання використанню силових структур з метою реалізації репресій та терору. Необхідність існування зазначених запобіжників була обґрунтована ще теорією народного суверенітету, основу якої сформував Ж-Ж. Руссо. Відповідно до цієї концепції, громадянське суспільство незалежне від влади, обов'язок якої – виконувати його волю²².

Показово описав місце та роль держави у ліберально-демократичній політичній системі Р. Челлен. «Держава – всеохоплююча як повітря; громадянин вдихає його, воно пронизане правовим порядком, який обмежує його зовнішні дії. Якщо ж він захоче на власні очі побачити державу, то для цього є особливий спосіб: вчинити правопорушення. Тоді держава немов виступає з тіні, де вона приховано таїлась з усіма своїми органами та інститутами, призначеними для покарання громадянина, – поліцією, судами й в'язницями... З іншого боку, держава уособлює захист проти насилля з боку інших індивідів... Об'єктивно, держава виступає в якості волі та сили. Волі, що знає, чого вона хоче, і сили, що може те, чого вона бажає, – волі до збереження правопорядку, сили здійснювати цей правопорядок за допомогою належних органів»²³.

Одним із реалізованих у ліберально-демократичних державах запобіжників застосуванню репресій і терору є можливість громадян брати участь у формуванні кадрового складу силових структур. Прикладом можна вважати безпосереднє обрання шерифів, а також вплив через механізми представницької демократії на призначення міністрів оборони та внутрішніх справ²⁴. До аналізованих запобіжників слід також додати реальні можливості контролю за роботою апарату держави, що реалізується за посередництвом незалежних ЗМІ, громадських організацій, участі громадян у мітингах та інших видах прямої демократії²⁵.

Унеможливлене застосування репресії та терору в державах з ліберально-демократичним режимом і те, що силові структури не беруть участі в політичній боротьбі, а функціонують в інтересах усього суспільства. Для правової, демократичної держави автономність силових структур є неприйнятною, вони підпорядковуються урядові, а їх використання чітко зумовлене законодавством²⁶. Мінімізація потенційного застосування силових структур у політичному процесі, та особливо конкуренції за владу, реалізується шляхом наявності прямої заборони партіям, громадським організаціям та іншим недержавним суб'єктам політичної системи створювати та використовувати силові підрозділи. Разом з тим упроваджуються юридичні норми, що унеможливають перетворення силових структур на знаряддя здійснення політики правлячої партії²⁷.

Окрім того, однією із властивостей політичних систем з ліберально-демократичними режимами є деідеологізація, департизація та деполітизація силових структур. На практиці найчастіше реалізується повна департизація, що полягає в забороні діяльності в цих органах будь-якої партії, зокрема й правлячої, у недопущенні силовиків до членства в цих організаціях та в неприпустимості роботи в їхніх інтересах. Однак, в окремих країнах на сьогодні реалізується часткова партизація. За такої схеми партіям заборонено мати свої організації у силових структурах та вести в них партійну роботу. Проте силовикам дозволено набувати членства у партіях та вес-

²¹ Wallerstein I. (1991), *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*, Polity Press, Cambridge, p. 267-268.

²² Руссо Ж. Ж. (1998), *Об общественном договоре. Трактаты*, КАНОН-пресс, Москва, с. 195-200.

²³ Челлен Р. (2008), *Государство как форма жизни*, Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), Москва, с. 53-54.

²⁴ Гриненко О. І., Денежкін М. М. (2002), «Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні», *Наука і оборона*, № 2. С. 37.

²⁵ Требін М. П. (2004), *Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації*, Видавн. Дім «Інжек», Харків, с. 73.

²⁶ Бадер А. В. (2016), «Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади», *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, № 9. с. 92.

²⁷ Льницька І. В. (2008), «Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів», *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, № 612. с. 209-210.

ти партійну роботу, однак у вільний час, не у військовій формі та поза військових частин (як у Німеччині, Італії)²⁸. На наш погляд, зазначений тип відносин можливий лише в країнах центру з високим рівнем розвитку демократії та політичної культури. Натомість, повна департизація є необхідною умовою для держав напівпериферійної зони, у яких політична система недостатньо стабільна²⁹.

Провідною умовою функціонування політичної системи з тоталітарним режимом, яка поширена у напівпериферійній зоні, однак зустрічається і в центрі світ-економіки в період боротьби за гегемонію, є жорсткий поліцейський контроль населення, реалізований силовими структурами за допомогою репресій та терору³⁰. Так, С. Вовк, аналізуючи режими, які встановлюються після громадянських війн, зазначає, що за тоталітарної системи «держава повністю ідентифікує себе з суспільством, позбавляючи його своїх соціальних функцій, саморегуляції і саморозвитку. Політичний плюралізм у таких державах відсутній. Основними методами, що використовуються державною владою для управління суспільством, є методи терору, примусу, насилля, репресій. Тактика державного терору застосовується задля створення атмосфери страху, спрямовується на придушення будь-яких проявів політичної опозиції й встановлення тотального контролю над суспільством»³¹.

Так, у межах радянської політичної системи була створена та ефективно функціонувала низка органів та закладів, основним завданням яких була реалізація репресій та терору. Зокрема, з 1929 р. почалось створення сумнозвісного ГУЛАГу, а в 1941 р. ця мережа вже налічувала 53 концентраційних табори, 425 виправно-трудова колонії та 50 таборів для неповнолітніх. За приблизними підрахунками в зазначених закладах загинуло 48 млн. осіб³². Основну логіку створення цих закладів та репресій і терору загалом, досить показово проілюстрував дослідник правління Ф. Франко А. Хмель: «... потрібна не лише віра й ентузіазм віруючих, а й неодмінно усвідомлення свого безсилля невірними»³³.

У науковій літературі описано декілька моделей застосування силових структур у тоталітарних країнах. Частина науковців виокремлює два види – «комуністичний» та «фашистський». Характерною ілюстрацією першого вважається функціонування політичних систем СРСР, КНР та країн «соціалістичного табору». У державах такого типу силові структури повністю підпорядковуються цивільній партійній номенклатурі, діють як об'єкт партійного панування, а їхні керівники за найменшої непокори й самі репресуються. Характерною ілюстрацією другого типу є Німеччина та Італія у 1930-х – 1940-х рр. Основною рисою такої конструкції є органічне функціонування апарату насилля і як об'єкту реалізації політичної влади, на який поширювала свій вплив правляча партійна еліта, і одночасно як її часткового суб'єкту³⁴.

Відрізняються зазначені моделі й категоріями населення, на які, передусім, спрямовані репресії та терор. Зокрема в СРСР та КНР етнічна характеристика не відігравала провідної ролі, а метою державного терору було збереження існуючої політичної системи та зміцнення влади правлячої політичної еліти (і для цього необхідно за допомогою жорстокого знищення або придушення політичного опонента всередині держави залякати населення)³⁵; то в нацистській Німеччині «... поголовному винищенню й репресіям піддавались громадяни, які не були опозиці-

²⁸ Требін М. (1999), «Армія і парламент: проблеми взаємодії та контролю», *Нова політика*, № 3. с. 50.

²⁹ Карпінський І. (1998), «Армія і держава: політична суб'єктивність армії в умовах переходу суспільства до демократії», *Вісник державного університету «Львівська політехніка». «Держава та армія»*, № 344. с. 122.

³⁰ Бадер А. В. (2016), вказ. пр., с. 91.

³¹ Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: тенеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, с. 252.

³² Чуканов І. А. (2013), «Репрессии как одна из краеугольных основ тоталитарного строя социалистического толка», *Симбирский научный вестник*, №1 (11). с. 85.

³³ Хмель А. О. (2010), «Франціско Франко: від солдата до глави держави (політичний портрет)», *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, Серія : Історія. Т. 140. Вип. 127. с. 74.

³⁴ Ільницька І. В. (2008), «Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів», *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, № 612. с. 207.

³⁵ Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: тенеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, с. 127.

онерами, проте, належали до небажаної соціальної групи (народності, нації), національній ознаці...»³⁶.

Інша група науковців називає три моделі політичних систем з тоталітарним режимом: «партійно-тоталітарну», «напіввійськово-тоталітарну», «військово-тоталітарну», однак загалом ця типологія лише деталізує зазначену вище. За «партійно-тоталітарної» конструкції (сталінський режим) реалізується абсолютний вплив партійних лідерів на силові структури³⁷. За «напіввійськово-тоталітарної» моделі (гітлерівський режим) управління здійснюється політичною елітою, яка становить або елемент силових структур, або найбільш потужний механізм впливу на них³⁸. Нарешті, «військово-тоталітарна» конструкція пов'язана із повним усуненням від влади правлячої партії та реалізацію силовими структурами монопольного панування. Як приклад, можна назвати Бразилію, Грецію, Чилі після Другої світової війни³⁹.

Однак, незалежно від конструкції, у системах з тоталітарним політичним режимом будь-який вплив громадян на функціонування силових структур відсутній. Це створює потенціал для використання репресій та терору проти власного народу як механізму забезпечення контролю та абсолютного підкорення громадян.

Один із дослідників репресій у системах з тоталітарним режимом соціалістичного типу – І. Чуканов – стверджує, що репресивна політика більшовиків складалась із трьох основних компонентів. До першого належить вирішення соціально-економічних проблем. Так, у період становлення політичної системи Радянського Союзу аналізований вид збройного насилля застосовувався з метою вилучена цінностей, причому як у представників колишньої еліти, так і у звичайних громадян. Другий компонент, спрямований на знищення опозиції та потенційного супротиву серед широких верств населення. Автор зазначає, що в межах цієї політики «... основним напрямком був спочатку арешт та знищення лідерів легальної опозиції: кадетів, октябристів. Потім настала черга меншовиків, есерів, лівих есерів та інших партій. Одночасно була розгромлена непримирима озброєна опозиція – білий рух». Надалі були знищені опозиційно налаштовані селяни, робітники, військові та навіть члени компартії⁴⁰.

Третя складова характеризується І. Чукановим як профілактичні репресії. Автор наголошує, що «тут уже постраждали люди, які ніякої участі в опозиційному русі на брали. Важливим засобом для впокорення численних мас міського та сільського населення, а також засобом зміцнення новоствореного суспільно-політичного устрою стала система покарань і морального пригнічення та терору»⁴¹. Наголосимо, що ця політика застосовувалась протягом усього періоду існування Радянського Союзу. У цьому контексті показовою є теза члена Політбюро ЦК КПРС О. Яковлева: «За 70 років більшовицького режиму змінювались форми репресій, але причини та суть свавілля залишались незмінними. Режим, лідери панівної верхівки вдавалися до будь-яких злочинів проти людяності, аби зміцнити моновладдя, моноідеологію, моновласність»⁴².

За політичної системи з авторитарним режимом, що характерна як для напівпериферійної, так і для периферійної зон сучасної світ-економіки, також наявні широкі можливості застосування репресій. Силові структури за цієї конструкції активно втручаються у сферу політики, здатні виходити на політичну арену як самостійна політична сила, або функціонувати як знаряддя та інструмент насилля в руках певних політичних угруповань. Додамо, що за умови політичної кризи в авторитарних державах висока вірогідність здійснення військового перевороту та встановлення військової диктатури, що, як правило, супроводжується репресіями проти опонентів⁴³.

³⁶ Чуканов І. А. (2013), вказ. пр., с. 79.

³⁷ Смолянук В. Ф. (заг. ред.), (2002), *Політологія: підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. Зброй. сил України*, Нова книга, Вінниця, с. 106.

³⁸ Череміскіна Н. (2002), «Цивільний контроль над військовою організацією держави», *Нова політика*, №2, с. 42.

³⁹ Смолянук В. Ф. (заг. ред.), (2002), *Політологія: підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. Зброй. сил України*, Нова книга, Вінниця, с. 106.

⁴⁰ Чуканов І. А. (2013), вказ. пр., с. 84-86.

⁴¹ Там само, с. 86.

⁴² Яковлев А. Н. (1995), *По мощам елей*, Евразия, Москва, с. 6.

⁴³ Бадер А. В. (2016), вказ. пр., с. 91.

Проте зауважимо, що попри реальні можливості застосування репресій, політична роль силових структур за авторитарних режимів не завжди є негативною. Вони можуть бути демократично орієнтованими та патріотично налаштованими, можуть ставити собі за мету миротворчість, консолідацію суспільства, стримування міжнаціональних сутичок, громадянських війн та зміцнення цілісності держави⁴⁴. Обов'язково слід урахувати, що реалізація авторитарного правління відбувається через суб'єктивізацію політики та пошуку підтримки у більшості громадян, а це «...приводить до того, що самі лідери задля легітимності вимушені демонструвати рішучість, упевненість, дбати про «чистоту ідейних принципів». Через ідеологізацію політичного процесу відбувається штучне перебільшення ролі пропонованих ними футурологічних проєктів, спрямованих на виведення держави з кризи та на розбудову її за моделлю, яка видається довершеною й найкращою з усіх»⁴⁵.

Більшість сучасних науковців поділяють думку, що політичні кризи та нестабільність, ескалація конфліктів усередині суспільства та інші ситуації, що створюють загрозу національним інтересам, суверенітету й територіальній цілісності держави є, як правило, причиною активізації та втручання силових структур, насамперед армії, у державне управління. Так, було виявлено, що, втрата урядового контролю над політичними процесами, суттєво підвищує вірогідність втручання у них силових структур. Крім того, у таких умовах поширеною серед силовиків думкою є те, що лише вони здатні подолати хаос та відстояти національні інтереси. Слід додати, що активізації силових структур у політичному процесі також сприяє відсутність демократичних традицій у їхній діяльності, низька політична культура, надання переваги репресивним засобам вирішення конфліктів⁴⁶.

Так, С. Вовк зазначає, що «військовим диктатурам притаманні риси групової свідомості воєнних та їхні корпоративні цінності, як-от: дисципліна, порядок, ієрархія, субординація, єдність, ефективність армії. Зазвичай, політичний процес у державі підпорядковується нормам військового інституту. Монополізація політичної влади військовими, як правило, призводить до посилення консервативних, а в деяких випадках, до реакційних тенденцій у суспільстві. В умовах воєнного режиму в деяких країнах формується президентсько-мілітаристська республіка (Алжир, Нігерія), у якій президент спирається на єдність армії і системи органів управління зверху донизу. Президент держави контролює законодавчі й виконавчі органи влади. Законодавчі органи мають право приймати закони тільки за умови обов'язкової узгодженості з головою держави, тобто влада в країні фактично персоніфікована однією людиною»⁴⁷.

На думку В. Смолянюка, на практиці поширено декілька варіантів застосування силових структур у межах функціонування політичної системи з авторитарним режимом. 1. Вони виходять з-під контролю уряду та реалізують військовий переворот. 2. Вони використовуються певними політичними силами для тиску на уряд. 3. Вони діють як інструмент підтримки незаконно захопленої влади. 4. Бойові підрозділи можуть використовуватися як інструмент придушення масових заворушень та покарання репресіями їхніх організаторів⁴⁸.

Однак зазначимо, що характерною особливістю політичної системи з авторитарним режимом є, з одного боку, перетворення силових структур на дієвого суб'єкта політики, з іншого – зародження громадянського суспільства. Так, населення в цих умовах справді набуває деякого досвіду самостійної неконтрольованої діяльності – з'являються різноманітні громадські організації, що діють автономно від влади, проте, політичні процеси залишаються контрольованими. На наш погляд, ці тези пояснюють те, що, по-перше, у подібних конструкціях терор, який є масовим збройним насиллям, як правило, не застосовується; по-друге, у державах з авторитарним правлінням репресії є інструментом підпорядкування саме політичній сфері. Економіка, культура та побут є автономними від владного контролю, репресії у цих сферах використовуються за умови, якщо з'являється пряма загроза політичному пануванню.

⁴⁴ Смолянюк В. Ф. (заг. ред.), (2002), *вказ. пр.*, с. 106.

⁴⁵ Ханстатинів В. О. (2011), «Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності», *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, № 6. с. 100.

⁴⁶ Ільницька І. В. (2008), «Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів», *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, № 612. с. 208.

⁴⁷ Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: тенеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, с. 254.

⁴⁸ Смолянюк В. Ф. (заг. ред.), (2002), *вказ. пр.*, с. 108.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в системі з авторитарним політичним режимом репресії не є основним засобом формування підтримки широкими верствами населення лідера та владних структур. За такої конструкції, у першу чергу, використовуються різні форми ідеологічного впливу на громадян. Як наслідок, більшістю населення «рішення такого лідера (вождя) сприймаються як здійснення сподівань та надій народу, його політика ставить за мету досягнення могутності держави, розширення її території, боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Широкі верстви населення заохочуються до реалізації політичних заходів, до насилля»⁴⁹.

Одним із механізмів контролю населення за аналізованої політичної системи є режимна партія, що повністю підпорядковується та контролюється авторитарним лідером. «Саме партії стають тим інструментом, за допомогою якого лідери проникають у суспільство й установлюють тотальний контроль. Партія стежить за потенційними дисидентами, тими громадянами, які не поділяють поглядів вождів. З іншого боку, вона заохочує тих громадян, готових співпрацювати з режимом, певними привілеями: кар'єрою в державних і партійних структурах, доступом до певних соціальних благ, недосяжних для інших громадян»⁵⁰.

У межах політичної системи з кланово-олігархічним режимом, що характерна для напівпериферійної зони світ-економіки, терор також не застосовується. Натомість, використання в політичному процесі репресій можливе. Функціонування цієї конструкції засновано на перерозподілі частки отриманих матеріальних благ серед посадовців, які забезпечують її роботу, зокрема, й серед представників силових структур. Отже, потенціал для реалізації репресій існує, однак на практиці цей вид збройного насилля застосовується навіть рідше, ніж за авторитарного правління, та за умов наявності внутрішньоелітарної згоди. Логіка тут у тому, що ця конструкція передбачає фасадну демократію, елементи якої використовуються елітами в конкурентній боротьбі за владу. Відповідно, в період міжелітарної конфронтації намагання влади реалізувати репресії блокується опонентами за допомогою інститутів фасадної демократії, а саме, діяльністю підконтрольних ЗМІ, партійних структур, громадських організацій та акцій протесту.

Так, закономірністю функціонування політичної системи з кланово-олігархічним режимом є періодичний розкол економіко-політичних груп, що призводить до формування досить дієвої та забезпеченої фінансами опозиції⁵¹. У вказаний період влада може і, як показує досвід, застосовує репресії проти опонентів. Проте, така ситуація в поєднанні з наявністю інститутів фасадної демократії, призводить, як правило, не до стабілізації, а навпаки, – до ескалації конфлікту. Протистояння між елітами у вказаних умовах з високою долею вірогідності може закінчитись державним переворотом на фоні масових акцій протесту.

Висновки. Таким чином, типових для сучасних визначень рис феномени «репресії» та «терор» набули під час та після революцій, державних переворотів та громадянських війн, які прилаштовували політичні системи провідних країн до закономірностей функціонування світ-економіки. Аналізовані види внутрішньосистемного збройного насилля, що реалізовувались новою владою за допомогою силових структур, грали інструментальну роль та стабілізували соціально-політичну ситуацію силовими засобами.

У політичних системах з ліберально-демократичними режимами, що характерні для центру сьогоднішньої світ-економіки, репресії та терор повністю відсутні, оскільки тут реалізується недопущення силовиків до політичного процесу та громадський контроль за їхньою діяльністю. В напівпериферійних системах з тоталітарним режимом виявляється протилежна ситуація – громадяни не мають жодної можливості впливу на силові структури, а репресії та терор виступають невід'ємним елементом функціонування держави та використовуються в усіх сферах життя суспільства.

У політичних системах з авторитарним режимом, що характерні як для напівпериферії, так і для периферії, силові структури виступають одним із інструментів контролю політичної сфери. Проте, реалізація авторитарного правління відбувається через суб'єктивізацію політики та по-

⁴⁹ Любашиц В. Я. (2003), «Государственная власть: понятие, особенности функционирования», *Экономический вестник Ростовского государственного университета*, № 2. с. 133.

⁵⁰ Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: тенеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, с. 256.

⁵¹ Фисун А. А. (2006), *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*, Константа, Харьков, с. 198, 199.

шук підтримки у більшості громадян. Зазначене пояснює те, що за такої моделі терор не застосовується, а репресії не є основним інструментом панування. Будова системи з кланово-олігархічним режимом, що поширена в напівпериферійній зоні, створює потенційні можливості для застосування репресій. Ця конструкція функціонує на основі перерозподілу частини ренти серед посадовців, які забезпечують її роботу, зокрема, й серед представників силових структур. Однак широке використання репресій блокується елементами фасадної демократії, які експлуатуються економіко-політичними групами в конкуренції за центральну владу.

На наш погляд, перспективним є поглиблення вивчення заявленої проблеми, зокрема, досить актуальним вважаємо аналіз ролі силових структур у реалізації таких видів внутрішнього збройного насилля як державний переворот, громадянська війна та революція.

Список джерел

1. Арентдт Х. (1963), *О революции*, за адресою : www.bibikhin.ru/o_revolutsii. (дата звернення: 22.02.2021).
2. Бадер А. В. (2016), «Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади», *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, № 9. С. 89-94.
3. Бадер А. В. (2020), «Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз», *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, Вип. 153. С. 410-414.
4. Бушков А. А. (2004), *Сталин. Красный монарх*, Нева, Санкт-Петербург, 640 с.
5. Вовк С. О. (2017), *Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки*, Гельветика, Старобільськ, 304 с.
6. Гриненко О. І., Денежкін М. М. (2002), «Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні», *Наука і оборона*, № 2. С. 36-40.
7. Ільницька І. В. (2008), «Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів», *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*, № 612. С. 205-211.
8. Карпінський І. (1998), «Армія і держава: політична суб'єктивність армії в умовах переходу суспільства до демократії», *Вісник державного університету «Львівська політехніка». «Держава та армія»*, № 344. С. 119-127.
9. Ленин В. И. (1970), «Дополнения к проекту вводного закона к уголовному кодексу РСФСР и письма Д. И. Курскому», *Полное собрание сочинений*, Т. 45. С. 189.
10. Любашиц В. Я. (2003), «Государственная власть: понятие, особенности функционирования», *Экономический вестник Ростовского государственного университета*, № 2. С. 124-137.
11. Маркс К., Энгельс Ф. (1962), *Сочинения: в 50 т.*, Госполитиздат, Москва, Т. 28. 1852-1855. С. 490-491.
12. Меженська О. В., Вовк С. О. (2017), *Державний переворот: насильницький спосіб перформатування влади*, ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 232 с.
13. Парето В. (2007), *Компендиум по общей социологии*, ГУ ВШЭ, Москва, 511 с.
14. Смолянюк В. Ф. (заг. ред.), (2002), *Політологія: підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. Зброй. сил України*, Нова книга, Вінниця, 446 с.
15. Руссо Ж. Ж. (1998), *Об общественном договоре. Трактаты*, КАНОН-пресс, Москва, 416 с.
16. Марчук В. П. (уклад.), (2003), *Словничок юридичних термінів*, МАУП, Київ, 128 с.
17. Требін М. (1999), «Армія і парламент: проблеми взаємодії та контролю», *Нова політика*, № 3. С. 46-53.
18. Требін М. П. (2004), *Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації*, Видавн. Дім «Інжек», Харків, 404 с.
19. Файзрахманов Р. Х. (2011), «Вооруженное насилие как политико-правовая категория: сущность и основные признаки», *Бизнес, менеджмент, право*, № 1 (23). С. 146-149.
20. Файзрахманов Р. Х. (2011), «Государственный суверенитет и вооруженное насилие в условиях современной глобализации (теоретико-правовые и политологические аспекты)», *Российский юридический журнал*, № 2. С. 44-52.
21. Фисун А. А. (2006), *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации*, Константа, Харьков, 352 с.
22. Фролов Н. С. (1999), *Трагедия народа, Память*, Казань, 320 с.

23. Ханстатинів В. О. (2011), «Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності», *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*, № 6. С. 96-103.
24. Хмель А. О. (2010), «Франсіско Франко: від солдата до глави держави (політичний портрет)», *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, Серія : Історія, Т. 140. Вип. 127. С. 72-77.
25. Челлен Р. (2008), *Государство как форма жизни*, Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), Москва, 319 с.
26. Череміскіна Н. (2002), «Цивільний контроль над воєнною організацією держави», *Нова політика*, №2. С. 42-45.
27. Чуканов І. А. (2013), «Репрессии как одна из краеугольных основ тоталитарного строя социалистического толка», *Симбирский научный вестник*, №1 (11). С. 78-89.
28. Дейвіс Я. (ред.) (2016), *СІПРІ 2015: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*, пер. з англ. Шангіна Л. (гол. ред. укр. вид.), Заповіт, Київ, 688 с.
29. Яковлев А. Н. (1995), *По мощам елей*, Евразия, Москва, 191 с.
30. Bader A. (2020), «Repressions as a type of international political armed violence», *Slovak international scientific journal*, №38. Vol. 1. P. 51-53.
31. Wallerstein I. (1991), *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*, Polity Press, Cambridge, 280 p.

References

1. Arendt Kh. (1963), O revolyutsii, za adresoju : www.bibikhin.ru/o_revolyutsii. (data zvernennia: 22.02.2021).
2. Bader A. V. (2016), «Vzaiemodiiia hromadian iz sylovymy strukturamy yak indyktor mozhlyvosti zastosuvannia zbroinoho nasyllia orhanamy derzhavnoi vlady», *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani»*, № 9. S. 89-94.
3. Bader A. V. (2020), «Vydy vnutrishnopolitychnoho zbroinoho nasyllia: terminolohichnyi analiz», *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 153. S. 410-414.
4. Bushkov A. A. (2004), *Stalin. Krasnyy monarkh*, Neva, Sankt-Peterburg, 640 s.
5. Vovk S. O. (2017), *Hromadianski viiny: geneza, sutnist, naslidky*, Helvetyka, Starobilsk, 304 s.
6. Hrynenko O. I., Dieniezhkin M. M. (2002), «Problemy formuvannia tsyvilno-viiskovykh vidnosyn v Ukraini», *Nauka i oborona*, № 2. S. 36-40.
7. Pnytska I. V. (2008), «Armiia i polityka: modeli vzaiemodii v umovakh riznykh politychnykh rezhymiv», *Visnyk derzhavnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, № 612. S. 205-211.
8. Karpynskiy I. (1998), «Armiia i derzhava: politychna subiektyvnist armii v umovakh perekhodu suspilstva do demokratii», *Visnyk derzhavnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. «Derzhava ta armiia», № 344. S. 119-127.
9. Lenin V. I. (1970), «Dopolneniya k projektu vvodnogo zakona k ugovnomu kodeksu RSFSR i pisma D. I. Kurskomu», *Polnoe sobranie sochineniy*, T. 45. S. 189.
10. Lyubashits V. Ya. (2003), «Gosudarstvennaya vlast: ponyatie, osobennosti funktsionirovaniya», *Ekonomicheskii vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo universiteta*, № 2. S. 124-137.
11. Marks K., Engels F. (1962), *Sochineniya : v 50 t.*, Gospolitizdat, Moskva, T. 28. 1852-1855. S. 490-491.
12. Mezhenka O. V., Vovk S. O. (2017), *Derzhavnyi perevorot: nasylnytskyi sposib pereformatuvannia vlady*, DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», Starobilsk, 232 s.
13. Pareto V. (2007), *Kompendium po obshchey sotsiologii*, GU VShE, Moskva, 511 s.
14. Smolianiuk V. F. (zah. red.), (2002), *Politolohiia: pidruch. dlia kursantiv vyshch. viisk. navch. zakl. Zbroi. syl Ukrainy*, Nova knyha, Vinnytsia, 446 s.
15. Russo Zh. Zh. (1998), *Ob obshchestvennom dogovore. Traktaty*, KANON-press, Moskva, 416 s.
16. Marchuk V. P. (uklad.), (2003), *Slovnychok yurydychnykh terminiv*, MAUP, Kyiv, 128 s.
17. Trebin M. (1999), «Armiia i parlament: problemy vzaiemodii ta kontroliu», *Nova polityka*, № 3. S. 46-53.
18. Trebin M. P. (2004), *Armiia ta suspilstvo: sotsialno-filosofskyi analiz vzaiemodii v umovakh transformatsii*, Vydavn. Dim «Inzhok», Kharkiv, 404 s.

19. Fayzrakhmanov R. Kh. (2011), «Vooruzhennoe nasilie kak politiko-pravovaya kategoriya: sushchnost i osnovnye priznaki», *Biznes, menedzhment, pravo*, № 1 (23). S. 146-149.
20. Fayzrakhmanov R. Kh. (2011), «Gosudarstvennyy suverenitet i vooruzhennoe nasilie v usloviyakh sovremennoy globalizatsii (teoretiko-pravovye i politologicheskie aspekty)», *Rossiyskiy yuridicheskiy zhurnal*, № 2. S. 44-52
21. Fisun A. A. (2006), *Demokratiya, neopatrimonializm i globalnye transformatsii*, Konstanta, Kharkov, 352 s.
22. Frolov N. S. (1999), *Tragediya naroda, Pamyat*, Kazan, 320 s.
23. Khanstatynov V. O. (2011), «Tysk avtorytarnoi svidomosti na tsinnosti tolerantnosti», *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, № 6. S. 96-103.
24. Khmel A. O. (2010), «Fransisko Franko: vid soldata do hlavy derzhavy (politychnyi portret)», *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly, Seriya : Istoriia*, T. 140. Vyp. 127. S. 72-77.
25. Chellen R. (2008), *Gosudarstvo kak forma zhizni*, Ros. polit. entsykl. (ROSSPEN), Moskva, 319 s.
26. Cheremiskina N. (2002), «Tsyvilnyi kontrol nad voiennoi orhanizatsiieiu derzhavy», *Nova polityka*, №2. S. 42-45.
27. Chukanov I. A. (2013), «Repressii kak odna iz kraeugolnykh osnov totalitarnogo stroya sotsialisticheskogo tolka», *Simbirskiy nauchnyy vestnik*, №1 (11). S. 78-89.
28. Deivis Ya. (red.) (2016), *SIPRI 2015: Shchorichnyk: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta mizhnarodna bezpeka*, per. z anhl. Shanhina L. (hol. red. ukr. vyd.), Zapovit, Kyiv, 688 s.
29. Yakovlev A. N. (1995), *Po moshcham eley*, Yevraziya, Moskva, 191 s.
30. Bader A. (2020), «Repressions as a type of international political armed violence», *Slovak international scientific journal*, №38. Vol. 1. P. 51-53.
31. Wallerstein I. (1991), *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*, Polity Press, Cambridge, 280 p.